Markus Bayer

Syntaksa sekundarnych prefiksow w hornjo- a delnjoserbskich dialektach

0. Je to znaty fakt, zo su so w někotrych słowjanskich rěčach – mjez druhim přez kontakt z němčinu – tak mjenowane sekundarne werbalne prefiksy wutworili. To su morfemy wšelakoreho pochada, kiž wustupuja we werbalnych kompozitach w funkciji prefiksow a modifikuja semantiku zakładnych werbow. Hinak hač primarne prefiksy pak su wone přeco akcentowane a móža so pod wěstymi syntaktiskimi wuměnjenjemi wot zakładneho słowjesa dźělić. Tak konkurujetej ze sobu w hornjoserbšćinje na přikład *zestorkać* a *hromadźe storkać*, *wotwozyć* a *preč wozyć*, *wudać* a *won dać*. Tónle zjaw je w samsnej měrje typiski tež za delnjoserbšćinu.

W rěčach, na kotrež njeje němčina wulki wliw měła, zetkamy so tohorunja ze sekundarnymi prefiksami, modifikowacymi woznam zakładneho werba. Wo tym swědča mjez druhim zestajane słowjesa w cyrkwinosłowjanšćinje kaž na přikład *mimovesti, mimovlěšti, mimovoditi, mimogręsti*. Sekundarne prefiksy njehraja wšak tu při tworjenju werbow žanu wjetšu rólu.

W tutym nastawku chcu so z dźělnym aspektom tohole zjawa w serbšćinje zaběrać, to je ze syntaktiskim zadźerženjom sekundarnych prefiksow w hornjo- a delnjoserbskich dialektach.

Ważne znamjo, charakterizowace sekundarne prefiksy w němčinje, je t. mj. tmesis, to je wotdźělomnosć sekundarnych prefiksow wot zakładneho werba.

Giger (1998:152), kiž je so ze sekundarnymi prefiksami w serbšćinje zaběrał, wěnuje zakładny dźěl swojich přepytowanjow jich syntaksy. Wón dochadźa ke konkluziji, zo je syntaksa sekundarneho prefiksa a zakładneho werba w serbšćinje w 71 % wšěch padow identiska z jich syntaksu w němčinje. Přepytowanja Gigera zepěraja so na teksty jara wšelakoreho pochada. Wón analyzuje pod mjenowanym aspektom teksty z terena poprawnych delnjo- a hornjoserbskich dialektow kaž tež přechodnych narěčow. Zaběra ze sekundarnymi prefiksami wupokaza wšak, zo je separatna analyza jich wustupowanja w hornjo- a delnjoserbskich dialektach wo wjele efektiwniša dyžli zhromadne a w tutym nastupanju njediferencowace přepytowanje tekstow. Hižo Michałk je w lěće 1970 na charakteristiske rozdźěle słowoslěda mjez hornjo- a delnjoserbskimi dialektami pokazał, kiž móhłe tež w zwisku z našimi sekundarnymi prefiksami wěstu rólu hrać. Z tuteje přičiny zaběram so hišće raz ze syntaksu sekundarnych prefiksow. Za tajki zaměr wobkedźbuju bjez wuwzaća jenož prawe hornjo- a delnjoserbske narěče a přepytuju syntaksu wšěch w nich wužiwanych sekundarnych prefiksow.

1. Syntetiske formy werba we hłownej sadźe

Za němčinu je tak mjenowana distancowa pozicija typiska, w kotrejž wustupuje sekundarny prefiks po zakładnym słowjesu a zdobom na prawej periferiji sady. Tež delnjoserbšćina pokazuje tu sylnu tendencu k distancowej poziciji. W 100 % wšěch přepytowanych padow steji sekundarny prefiks po zakładnym werbje a zwjetša na prawej periferiji sady.

a) *a pón pśiźo ten chlěb nuć* (Fa 1957:70)
b) *ga pen pśiźo ten gospodaŕ wen* (SD III:14)

Też w hornjoserbšćinje skutkuje tendenca k distancowej poziciji, tola wona wustupuje tu wjele rědšo. Jeničce we 68 % wobkedźbowanych padow namakamy słowjeso ze sekundarnym prefiksom w distancowej poziciji.

a) *něk ja du nutř* (Mi/Pr 1974:149)
b) *a nětk(o) dźěše te woduleće lós* (Jentsch 1980:217)

W hornjoserbskich sadach jewja so sekundarne prefiksy też w kontaktowej poziciji, tola chětro rědko, na přikład:

a) *pon mó nuc jěchamo* (SD IX:42)
b) *ha to jen rano zaje won dźěše* (Jentsch 1980:218)

2. Syntetiske formy słowjesa w pódlanskej sadźe

Za němčinu je při syntetiskich formach werba w pódlanskej sadźe kontaktowa pozicija charakteristiska. W hornjo- a delnjoserbskich dialektach pokazuja sekundarne prefiksy chětro rozdźělnu syntaksu. W delnjoserbšćinje wustupuja sekundarne prefiksy při syntetiskich formach werba w pódlanskej sadźe předewšěm w distancowej poziciji, to je w poziciji, kiž je za němčinu typiska we hłownej sadźe.

a) *gaž cošku kunstdingera pśiźo gerjej* (SD VII:16)
b) *gaž ten kleb jo wen* (SD III:88)

Rědšo steji prefiks w poziciji kontakta:

a) *coš è prec daju, jo droge* (Lö:182)
b) *což em docu sluša* (SD III:44)

W hornjoserbskich dialektach wšak dominuje kontaktowa pozicija, kajkaž je wona też za sekundarne prefiksy w němčinje typiska. Kontaktowu poziciju namakamy w 15 z 18 přikładow. Na přikład:

a) *ka mó rjenje wokowo jědźemo* (Mi/Pr 1974:145)
b) *zo to šen wšo won přińdźe* (Jentsch 1980:219)

Distancowa pozicija wustupuje porno tomu jara rědko:

a) *hdźe ma wona tu kudźel jow* (SD V:20)
b) *dyž jo šitko nimo* (SD IX:42)

3. Analytiske formy słowjesa we hłownej sadźe

W tych padach, w kotrychž sej němčina žada kontaktowu poziciju sekundarnych prefiksow, wobkedźbujemy mjez hornjo- a delnjoserbskimi dialektami zasadne rozdźěle syntaktiskeje struktury. Delnjoserbšćina pokazuje, hinak hač je to w němčinje, też při analytiskich formach słowjesa wuraznu tendencu k distancowej poziciji sekundarneho prefiksa we hłownych sadach. Tajka wustupuje w 72 % wotpowědnych přikładow:

a) *pen su šli curiki* (SD VII:64)
b) *a jaden błysk za drugim jo pśišeł dołoj* (Fa 1964:331)

Kontaktowu poziciju pak wobswědčeja jenož 28 % přikładow:

a) *a pen su zas ten wez doloj oljowali* (SD VII:56)
b) *a pón som ten kuŕ [...] dołoj womjatła* (Fa 1964:347)

W hornjoserbšćinje je situacija dospołnje hinaša. Tu přewahuje z 82 % kontaktowa pozicija, kaž so wona w analogiskich padach tež w němčinje jewi (po distribuciskich prawidłach němčiny).

a) *a pón bó(ch) je nutř pušćiwa* (Mi/Pr 1974:145)
b) *to smo mo pon tu wodu preč brali* (Jentsch 1980:224)

4. Analytiske formy słowjesa w pódlanskej sadźe

Po distribuciskich prawidłach němčiny by tu kontaktowa pozicija obligatoriska była. Bohužel je přistupny material tu jara skromny. Tola je spóznajomne, zo tež w tajkich padach w delnjoserbšćinje distancowa pozicija njeje rědka. Dominuja wšak přikłady z kontaktowej poziciju.[1]

a) *ako jo hyšći wót wcorego wušej měł* (Fa 1964:334)
b) *ak pen su nuć pśišli* (SD VII: 66)

Tola mamy runje telko přikładow z distancowej poziciju:

a) *až to jo pśišło gromadu* (Fa 1964:345)
b) *gaž jo ten chlěb był wen* (Fa 1957:73)

W hornjoserbskim materialu wšak dominuje z 93 % kaž w němčinje kontaktowa pozicija:

a) *hdyž stej dwej njedźeli nimo bówoj* (Mi/Pr 1974:139)
b) *a hdyž smo mó pon won ćahali* (SD V:30)

Jenož jónu wustupuje distancowa pozicija:

a) *ha hdyž je ta bówa won z durjemi* (Mi/Pr 1974:179)

5. Sekundarny prefiks při infinitiwje słowjesa

W němčinje wustupuje sekundarny prefiks při infinitiwje werba přeco w kontaktowej poziciji. Tež w tajkich přikładach wobsteja wurazne rozdźěle mjez hornjo- a delnjoserbskimi dialektami. We woběmaj skupinomaj dominuje drje kontaktowa pozicija, tola w hornjoserbšćinje nałožuje so wona wjele konsekwentnišo hač w delnjoserbšćinje. W delnjoserbskich narěčnych tekstach wustupuje kontaktowa pozicija jenož w 76 % wotpowědnych přikładow:

[1] Hinak wšak ma so z wobrotom *wokoło spóraś*, w kotrymž wustupuje sekundarny prefiks bjez wuwzaća w kontaktowej poziciji. Tuž zwostanu nam z wósom cyłkownych přikładow jenož štyri za wotpowědnu analyzu. Z wobrotom *wokoło spóraś* zaběramy so pozdźišo.

a) *tam njejsu jim dali durich jeś* (SD VII:28)
b) *pen njejsu megli te tek zas ten wez wen krydnuś* (SD VII:58)

W štwórćinje přikładow namakamy distancowu poziciju:

a) *pen ordujo wzety wen* (SD III:88)
b) *gaž dejš richtich zrachnowaś gromadu* (SD X:22)

W hornjoserbskim materialu dominuje kontaktowa pozicija porno tomu z 95 %:

a) *potom wordwje won brane, tón chlěb* (SD V:60)
b) *a to wordwje nutř suwane* (SD V:64)

Jenož w dwěmaj přikładomaj wustupuje sekundarny prefiks w distancowej poziciji:

a) *a to (dyrbi) so rozměšeć rózno* (SD V:58)
b) *a tam wordwje kinjene won* (SD V:64)

6. Wunošk slědźenjow wo poziciji sekundarneho prefiksa w serbskich dialektach

W přepytowanych hornjo- a delnjoserbskich narěčnych tekstach jewi so sćěhowacy podźěl kontaktoweje resp. distancoweje pozicije sekundarnych prefiksow:

dialekty	delnjoserbske		hornjoserbske	
	kontakt	distanca	kontakt	distanca
synt. formy we HS	0 %	100 %	32 %	68 %
synt. formy w PS	33 %	67 %	83 %	17 %
anal. formy we HS	28 %	72 %	82 %	18 %
anal. formy w PS	50 %	50 %	93 %	7 %
infinitiw	76 %	24 %	95 %	5 %

W delnjoserbšćinje wustupuje při wosobowych formach werba distancowa pozicija přewažnje abo runje tak často kaž pozicija kontakta. Jeničce při infinitiwje namakamy we wjetšinje padow kontaktowu poziciju. Cyłkowny podźěl distancoweje pozicije pak je w delnjoserbšćinje wyši hač w přirunajomnych padach hornjoserbšćiny. Poměrnje mało je tu potajkim padow, hdźež předleži identiski słowoslěd sekundarnych prefiksow kaž w němčinje.

W hornjoserbšćinje pak je w kóždym typje sadow wurazna tendenca k typiskemu słowoslědej němčiny spóznać. Najbóle je to widźeć při infinitiwnych formach, tola samsna tendenca wustupuje tež při wosobowych formach werba. Wuwzaće su syntetiske formy słowjesa we hłownej sadźe. Podobnje kaž w němčinje wustupuje tu přewažnje distancowa pozicija.

Ze zaměrom, z dialektnych tekstow dobyty skromny material dopjelnić, sym dodatne naprašowanje přewjedł. Na tutym zakładźe sym přeanalyzował blisko 2 000 hornjoserbskich a někak 2 000 delnjoserbskich sadow, wobsahowacych werb ze sekundarnym prefiksom.

Kóždy z woprašanych měješe wo słowoslědźe 20 werbalnych formow ze sekundarnym prefiksom rozsudźić. Kóžde słowjeso bu w někak 16–20 sadach předstajane. Woprašowani dyrbjachu wotpowědne sady posudźować. Ze znamku „1“ woznamjenjam

hódnoćenje: „tak bych to rjekł“, znamku „2“ sym dał hódnoćenjam typa: „tak je to móžne, ale njebych tak rjekł“. W padach jenakeje hódnoty sadow mějachu woprašowani možnosć, wotpowědnej sadźe dać znamku „1“ a „2“.

7. Wunošk naprašowanja

Předstajam tu jeničce sady, kiž su dóstali hódnotu „1“. Tabela znazornja podźěl wobeju pozicijow sekundarnych prefiksow we wšelakich formach werba a typach sadow:

naprašowanje	delnjoserbšćina		hornjoserbšćina	
	kontakt	distanca	kontakt	distanca
synt. formy we HS	32 %	68 %	50 %	50 %
synt. formy w PS	49 %	51 %	90 %	10 %
anal. formy we HS	52 %	48 %	99 %	1 %
anal. formy w PS	51 %	49 %	96 %	4 %
infinitiw	57 %	43 %	100 %	0 %

Wunošk naprašowanja přeradźa hižo na prěni pohlad, zo potwjerdźi so woprawdźe rozdźěl w distribuciji sekundarnych werbalnych prefiksow w hornjo- a delnjoserbšćinje.

Kontaktowa pozicija wustupuje w hornjoserbšćinje z 90 %–100 % we wšěch tych padach, w kotrychž je wona za němčinu typiska (pozicije 2–5). Jeničce we hłownych sadach ze syntetiskimi formami werba (pozicija 1, su to formy prezensa a imperatiwa) hódnoći so kontaktowa pozicija jako runohódna z distancowej poziciju. Při detailnej analyzy pokazuje so, zo trjeba so w prezensu kontaktowa pozicija časćišo hač distancowa pozicija. Kontaktowa pozicija je při prezensowej formje dóstała 80 króć hódnoćenje „1“, jenož 15 króć znamku „2“. Hinak je to při imperatiwje. Tu je so w 70 padach distancowa pozicija preferowała, kontaktowa pozicija jenož 4 razy. Při někotrych hornjoserbskich zestajanych werbach, kiž su wočiwidnje kalki z němčiny, připóznachu někotři woprašowani jenož kontaktowu poziciju. Dokelž pak so při imperatiwje hewak nimale konsekwentnje preferuje distancowa pozicija, mějachu woprašowani tendencu, imperatiwisku konstrukciju přeměnić do druheje konstrukcije, w kotrejž wustupuje kontaktowa pozicija. Typiski přikład je za delnjoserbšćinu słowjeso *wokoło spóraś,* za hornjoserbšćinu *nutř widźeć*:

a) Prezens: *to nutř widźu*
b) Negacija: *to nutř njewidźu*
c) Prezens w pódlanskej sadźe: *myslu, zo wón to nutř widźi*
d) Analytiski perfekt: *skóńčnje je wón to nutř widźał*
e) Analytiski perfekt w pódlanskej sadźe: *sym myslił, zo je wón to nutř widźał*
f) Infinitiw: *to dyrbiš nutř widźeć*
g) Imperatiw: 1) Wopisanje: *to dyrbiš nutř widźeć,* 2) Skedźbnjenje: *„to njebych tak rjekł“,* 3) Spisowne: *dowidź to skóńčnje*

Wuslědki na zakładźe dialektnych tekstow, kiž běchu za hłownu sadu wustupowanje syntetiskich formow werba ze 100 % w distancowej poziciji wupokazali, relatiwizuja so přez wunošk naprašowanja (hlej prěnju tabelu). Wuchadźamy z toho, zo přewahuje w hornjoserbšćinje – z wuwzaćom formow w imperatiwje – kontaktowa pozicija.

W delnjoserbšćinje knježa cyle hinaše poměry. Tu wustupujetej kontaktowa a distancowa pozicija porno sebi a w jenakej měrje. Woprašowani hódnoćachu zwjetša wobě poziciji jako runohódnej a dachu jimaj hódnotu „1“. W někotrych padach drje hódnoćeše so jedna z pozicijow jako skerje emfatiska abo ekspresiwna. Tola we wjetšinje padow njebě tajke hódnoćenje móžne, tak nic na přikład w sćěhowacych tŕoch sadach ze zestajanym werbom *prjedk pśiś:*

a) tam jo take a wšake prjedk pśišło
b) tam jo take a wšake pśišło prjedk
c) tam jo pśišło take a wšake prjedk

Wšitke tute warianty běchu z hódnotu „1“ woznamjenjene. Woprašowani njeběchu kmani rjec, hač ma změna słowoslěda w mjenowanych prikładach wliw na změnu woznama. Samo při infinitiwje słowjesow, při kotrymž je w hornjoserbšćinje – runje tak kaž w němčinje – jeničce kontaktowa pozicija móžna, dósta distancowa pozicija w 43 % přikładach hódnotu „1“. Tak buštej tež sćěhowacej sadźe ze samsneho naprašowanja jako dospołnje wuměnjomnej a bjez woznamoweho rozdźěla hódnoćenej.

a) take něco móžo prjedk pśiś
b) take něco móžo pśiś prjedk

8. Zakóńčace přispomnjenja

Móžemy tuž zwěsćić, zo pokazuje delnjoserbšćina, štož syntaksu sekundarnych werbalnych prefiksow nastupa, swobodniši słowoslěd dyžli hornjoserbšćina. Tuž móhło so z toho wuchadźeć, zo je hornjoserbšćina z němčiny přejimała nimo wašnja, tworić słowjesa ze sekundarnym werbalnym prefiksom, tež jich specifiski słowoslěd. Prawdźe podobniše wšak je, zo mamy w hornjoserbšćinje činić ze zwjazanjom dweju wšelakeju zjawow němsko-serbskeho rěčneho kontakta. Prěni zjaw je kalkowanje zestajanych słowjesow ze sekundarnym, zwjetša z adwerbow pochadźacym prefiksom. Druhi zjaw pak je identiskosć syntaksy, kiž je drje we wulkej měrje wot kalkowanja zestajanych słowjesow njewotwisna. Hornjoserbski sadotwar pokazuje sylny wliw ramikowych konstrukcijow němčiny.

a) Ramikowa konstrukcija modalneho słowjesa a infinitiwa połnowoznamoweho werba: Ich will mit dir nach Hause gehen
b) Ramikowa konstrukcija konjunkcije a finitneje formy werba w pódlanskej sadźe: Dass ich mit dir nach Hause gehe
c) Ramikowa konstrukcija pomocneho a połnowoznamoweho werba w syntetiskim predikaće: Ich bin mit dir nach Hause gegangen

Kaž je znate, wustupuje w němskich ramikowych konstrukcijach tendenca, sadu zamknyć z ważnym elementom predikata. Michałk piše w swojim 1962 wozjewjenym nastawku *Der Einfluß des Deutschen auf die Stellung des verbum finitum im sorbischen Satz*, zo rozšěrja so w hornjoserbšćinje tajka tendenca samo na sady, w kotrychž to němčina njedowoli. Tak je to we hłownych sadach ze syntetiskimi formami werba.

Ramikowe konstrukcije z werbom na samym kóncu sady su so tuž w hornjoserbšćinje spowšitkownili. To woznamjenja, zo wustupuje w hornjoserbšćinje kaž finitna tak tež infinitna forma werba prawidłownje na samym kóncu, na prawej periferiji sady. Sekundarny prefiks, sylnje zwjazany ze zakładnym werbom, móže wšak jeničce bjez-

posrědnje před nim stać. To płaći w hornjoserbšćinje też za syntetiske formy werba ze sekundarnym prefiksom we hłownej sadźe. We 80 z 95 wotpowědnych přikładow z prezensom steji tu sekundarny prefiks w poziciji kontakta. W hornjoserbšćinje su so ramikowe konstrukcije po přikładźe hłownych sadow też w pódlanskich sadach z analytiskimi werbalnymi formami spowšitkownili, kaž je to Michałk (1962:248) pokazał. Za němčinu typiska ramikowa konstrukcija při analytiskich formach słowjesa w pódlanskej sadźe, w kotrejž steji pomocne słowjeso na kóncu (*dass er mit mir nach Hause gegangen ist*), wustupuje tohodla w hornjoserbšćinje jenož jara rědko. Njejsym tuž w swojim naprašowanju tajki słowoslěd wosebje wobkedźbował. Překwapjace pak bě, zo su woprašowani w někotrych padach tajke moje sady tola „porjedźeli“, nałožujo němčinje wotpowědowacy słowoslěd:

a) njewěrju, zo tón štom skónčnje tola wokoło padnył je
b) njedopominam so, hač mi te pjenjezy wróćo dał je

Delnjoserbska syntaksa přeradźa wjele mjeńši wliw němčiny dyžli hornjoserbska. Ramikowa konstrukcija wustupuje tu wjele rědšo hač w hornjoserbšćinje. W tutym padźe knježi tu „swobodniši“ słowoslěd, kajkiž je wón też za druhe słowjanske rěče typiski. Dokelž njeje prawa periferija sady ze słowjesom wobsadźena, móže sekundarny prefiks kaž adwerbialne wobstejenja za słowjesom stać.

Wujasnjenje tajkeje dalokosahaceje identiskosće hornjoserbskeje a němskeje syntaksy sekundarnych prefiksow mamy pytać w runočasnym skutkowanju dweju wot sebje njewotwisneju zjawow rěčneho kontakta. Też delnjoserbšćina znaje drje kalkowanje werbow ze sekundarnym prefiksom, ale wona nima ramikowe konstrukcije. Delnjoserbska syntaksa je hinaša hač hornjoserbska.

Z pólšćiny přełožił Helmut Faska

Skrótšenki

F – forma
HS – hłowna sada
PS – pódlanska sada

Literatura

GIGER, M. (1998): Zu Lehnübersetzungen und Entlehnungen deutscher postponierbarer Präverbien in sorbischen Dialekten. In: Locher, J. P. (Hrsg.): Schweizerische Beiträge zum XII. Internationalen Slavistenkongress in Krakau. August 1998 (= Slavica Helvetica 60), s. 129–170, Bern.

MICHALK, S. (1970): K prašenjam słowoslěda w serbskich dialektach. In: *Lětopis* A 17 (1970) 1, s. 1–29.

MICHALK, S. (1962): Der Einfluß des Deutschen auf die Stellung des verbum finitum im sorbischen Satz. In: *Zeitschrift für Slawistik* 7 (1962) 1, s. 232–262.

Žórła

Fa 1957: Faßke, H., *Rogowska naréč. Wopisowaca a historiska fonetika* (njewozjewjene diplomowe dźěło), Lipsk 1957.

Fa 1964: Faßke, H., *Die Vetschauer Mundart*, Bautzen 1964.

Jentsch 1980: Jentsch, H., *Die sorbische Mundart von Rodewitz/Spree*, Bautzen 1980.

Lö 1969: Lötzsch, R., Sorbische Dialektaufnahmen aus der Niederlausitz. Terpe, Kreis Spremberg. In: *Zeitschrift für Slawistik* 14 (1969) 2, s. 173–198.

Mi/Pr I 1967: Michalk, S., Protze, H., *Studien zur sprachlichen Interferenz I*, Deutsch-sorbische Dialekttexte aus Nochten, Kreis Weißwasser, Bautzen 1967.

Mi/Pr II 1974: Michalk, S., Protze, H., *Studien zur sprachlichen Interferenz II*, Deutsch-sorbische Dialekttexte aus Radibor, Kreis Bautzen, Bautzen [1974].

SD: *Sorbische Dialekttexte* I, Spohla, Kreis Hoyerswerda, bearb. von H. Faßke und S. Michalk, Bautzen 1963; II, Nochten, Kreis Weißwasser, bearb. von H. Jentsch und S. Michalk, Bautzen 1964; III, Schmogrow, Kreis Cottbus, bearb. von H. Faßke und H. Jentsch, Bautzen 1965; IV, Sollschwitz, Kreis Hoyerswerda, bearb. von H. Faßke und S. Michalk, Bautzen 1966; V, Klix mit Spreewiese, Salga und Göbeln, Kreis Bautzen, bearb. von H. Faßke und S. Michalk, Bautzen 1967; VI, Weißig, Kreis Kamenz, mit Liebegast, Kreis Hoyerswerda, bearb. von H. Faßke und S. Michalk, Bautzen 1968; VII, Mattendorf, Kreis Forst, bearb. von H. Faßke und S. Michalk, Bautzen [1969]; VIII. Reichwalde und Wunscha, Kreis Weißwasser, bearb. von H. Faßke und S. Michalk, Bautzen [1970]; IX, Säuritz, Ostro und Jauer, Kreis Kamenz, bearb. von H. Jentsch und S. Michalk, Bautzen 1971; X, Turnow, Kreis Cottbus, bearb. von H. Faßke und H. Jentsch, Bautzen 1972.